

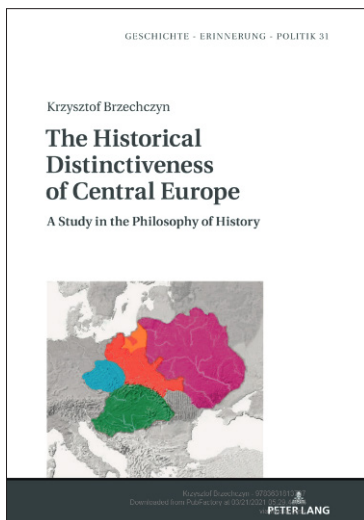
Apie antrąją baudžiavos laidą iš analitinės istorijos filosofijos perspektyvos: atgaivinta teorinės Vidurio Europos istorijos darbotvarkė

Nerijus Babinskas

Vilniaus universiteto Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
Department of Theory of History and Cultural History at Vilnius University
nerijus.babinskas@if.vu.lt
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1281-0823>

Analytical Philosophy of History on the Second Wave of Serfdom: Revival of the Theoretical History of Central Europe

Review of Krzysztof Brzechczyn's book *The Historical Distinctiveness of Central Europe. A Study in the Philosophy of History* (trans. by Klara Naszkowska). 2020. Berlin: Peter Lang.



Krzysztof Brzechczyn. 2020. *The Historical Distinctiveness of Central Europe. A Study in the Philosophy of History* (trans. by Klara Naszkowska). Berlin: Peter Lang, p. 391.

Received: 16/12/2020. **Accepted:** 14/3/2021.

Copyright © 2020 Nerijus Babinskas. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

I. Įvadas

Poznanės universiteto filosofijos profesorius Krzysztofo Brzechczyno nauja knyga¹, išleista prestižinėje „Peter Lang“ leidykloje anglų kalba, gražina mus prie klasikinės tiek lenkų ekonomikos istorikų, tiek anglosaksiškos istoriografijos XX a. antroje pusėje plačiai ir nuodugnai gvildentos temos – Europos ekonominės raidos divergencijos ankstyvaisiais naujaisiais amžiais. Knygoje ši tematika susiaurinama Lietuvos istorikams aktualiu regioniniu aspektu. Joje analizuojama Vidurio Europos ūkinės raidos specifika. Lietuviškai akademijai tai labai svarbi studija, nes šiuolaikiniai lietuvių istorikai Lietuvą dažniausiai sieja būtent su šiuo istoriniu regionu. Tiek knygos paantraštė, tiek autoriaus akademinis angažuotumas sufleruoja jo pasirinktą prieigą – istorijos filosofiją, paties Brzechczyno žodžiais – istorijos proceso teoriją arba teorinę istoriją (Brzechczyn 2020; 6). Kadangi ši prieiga taikoma konkrečiai istorijos problemai – Vidurio Europos ekonominės raidos savitumo nuo ankstyvųjų naujųjų laikų priežastiniam aiškinimui – spręsti, galima pridurti, kad tai analitinė istorijos filosofija. Šios pakraipos istoriosofijos atgimimą recenzuojamos knygos autorius su kolegomis pranašavo prieš kelerius metus (Brzechczyn 2018). Recenzuojama knyga yra atnaujintas ir papildytas prieš du dešimtmečius pasirodžiusios lenkiško knygos leidimo variantas (Brzechczyn 1998), o jeigu žiūrėtume dar giliau, kaip nurodo pats Brzechczynas, tai recenzuojamoje knygoje gvildenamos tematikos ištakos siekia dar knygos autoriaus daktaro disertacijos rengimo laikus (1990–1995 m.) (Brzechczyn 2020; 9).

Pirmame knygos skyriuje Brzechczynas, reaguodamas į iš esmės *postmoderno dekonstrukcinio diskurso* sukeltą skepsį, ištraukia į istoriosofines diskusijas su Isaiah Berlinu, Karlu R. Popperiu, Jeanu-François Lyotardu, Aviezeru Tuckeriu apie *istorijos proceso teorijų* pagrįstumą ir prieina prie išvados apie istorijos metanaratyvų neišvengiamumą (ten pat; 39).

Pradedant antra knygos dalimi autorius nuosekliai išdėsto savo pasirinktos tirti problemos metodologines prielaidas (mokslo idealizacijos, lyginamasis ir modeliavimo metodai) ir teorinius įrankius (*nemarksistinio istorinio materializmo* teorija). Tam Brzechczynas paskiria maždaug pusę knygos (4–8 skyriai).

Mokslinėje literatūroje aptinkamus Vidurio Europos ekonominės raidos divergencijos priežastinius aiškinimus Brzechczynas aptaria trečiame knygos skyriuje, o savo originalią koncepciją pateikia paskutiniame, devintame, skyriuje.

II. Teorinės ir metodologinės prielaidos

Autoriaus teoriniai ir metodologiniai ieškojimai glaudžiai susiję su XX a. antroje pusėje susikūrusia Poznanės metodologine mokykla ir ypač su vienu iš jos įkūrėjų – filosofu Leszoku Nowaku (1943–2009), kuris buvo Brzechczyno tiesioginis mokytojas (daktaro disertacijos

¹ Knyga prieinama internetu tiek „Peter Lang“ leidyklos tinklalapyje, tiek Poznanės Adomo Mickievičiaus universiteto mokslo leidinių saugykloje: <https://www.peterlang.com/view/title/63113>; https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/25689/1/Brzechczyn_Distinctiveness%20of%20Central%20Europe_2020.pdf

vadovas). Minėtos metodologinės mokyklos, kuriai priklausė ne tik filosofai (be minėto L. Nowako, dar Jerzy Kmita), bet ir kai kurie istorikai (pvz., Jerzy Topolskis), ištakos buvo marksizmas, tačiau santykis su juo buvo kritiškas. Pasak Zenono Norkaus, ši mokykla buvo savotiškas lenkiškas *analitinio marksizmo*² atitikmuo, atsiradęs anksčiau nei anglosaksiškas „originalas“ (Norkus 2012; 297)³. Poznanės mokyklos atstovai daugiausia koncentravosi į episteminius ir metodologinius istorijos ir kitų humanitarinių dalykų klausimus (plačiau žr. Norkus 2012; 295–297).

Tiek mokslo idealizacinės, tiek *nemarksistinio istorinio materializmo* (toliau – NMIM) teorijų kūrėju laikomas Nowakas. Pasak lenkų filosofo, tiek gamtos, tiek humanitariniams mokslams galima pritaikyti tą pačią metodologiją, kurios bazinė prielaida yra esencializmas. Ja remiantis tikrovė yra hierarchiškai struktūruota, o pagrindinės mokslinės procedūros yra idealizacija ir konkretizacija. Idealizacijos procedūros paskirtis – atskleisti esminę struktūrą (t. y. pirminį veiksni), kuris lemia vieno ar kito reiškinių ar proceso priežastis (pvz., laisvai krintančio kūno judėjimas apibrėžiamas per traukos jėgą ir laiką, ignoruojant oro pasipriešinimą, vėją ir kita). Nustačius esminę struktūrą, ja paremtas modelis tobulinamas ir koreguojamas atsižvelgiant jau ir į antrinius veiksmus (konkretizacija). Vis dėlto net ir galutinės konkretizacijos yra tik tikrų reiškinių aproksimacijos (plačiau žr. Norkus 2012; 297–298).

Marxo istorinio proceso teoriją, kuri priskiriama ekonominiam determinizmui, NMIM šalininkai revizavo ir suteikė vienodą svorį ekonominei, politinei ir kultūrinei sferoms. Atitinkamai išskiriami ir trys liaudies masių eksploatavimo būdai: paremtas gamybos priemonių nuosavybės, prievartos priemonių ar indoktrinacijos priemonių monopolii. Tiesa, kai kuriais atvejais valdantieji elita susipina ar susilieja ir tada sutvirtina savo valdžią dvejopos ar trejopos kontrolės priemonėmis (plg. Norkus 2012; 298–300).

Brzechczynas savo knygoje nuosekliai plėtoja Nowako teorinį metodologinį „arsenalą“ – NMIM ir mokslo idealizacijos teorijas. Siekdamas metodologiškai suartinti humanitarinius, socialinius ir gamtos mokslus Brzechczynas pasitelkia gamtos moksluose taikomą idealizacijos metodologiją, kurią papildė *kaskados efekto* koncepcija, tuo ją labiau pritaikydamas socialinių ir humanitarinių mokslų specifikai (Brzechczyn 2020; 7). Pasak Brzechczyno, reikia skirti esminius (visuomenės raidą lemiančius) ir antraeilius veiksmus (struktūras). Pastarųjų poveikio principiniame modelyje galima nepaisyti. Tačiau kai kurių visuomenių istorijos procese susidaro visa grandinė antraeilį veiksmų, kurie visi kartu sudėjęs pranoksta ir užgožia esminio veiksmo

² Analitinis marksizmas – anglosaksų šalių filosofų ir socialinių mokslų atstovų XX a. aštuntajame–devintajame dešimtmėčiuose propaguota srovė. Jos atstovai marksistinei istorinio materializmo teorijai pagrįsti taikė šiuolaikinę analitinės filosofijos ir socialinių mokslų metodologiją, neatmesdami ir nemarksistų mokslininkų sukurtų priegū bei modelių.

³ Nurodytas tekstas yra Zenono Norkaus parašyta Krzysztofo Brzechczyno redaguotos knygos *Idealization XIII: Modeling in History* (Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, vol. 97) recenzija. Joje pristatyti svarbūs kontekstai: Poznanės metodologinė mokykla, jos ištakos, raida, idėjos ir atstovai, mokslo idealizacinė teorija, taip pat pateiktas bendras Poznanės mokyklos indėlio į istorinius tyrimus vertinimas ir galimos tolesnės plėtros kryptys.

nio (struktūros) poveikį. Tuo ir pasireiškia vadinamasis *kaskados efektas*. Pavyzdžiui, Europos ekonominės raidos divergenciją lėmė tokia antraeilių veiksnių (struktūrų) kaskada: darbo jėgos trūkumas, grūdų paklausa, miestų silpnumas, bajorijos politinis viešpatavimas, baudžiavinės palivarkinės ekonomikos susiklostymas (ten pat; 285).

III. Regionalistika

Brzechczynas eksplacitiškai apibrėžia Vidurio Europą kaip *istorinį regioną*. Remdamasis Jerzy Topolskiu, Brzechczynas *istorinį regioną* apibrėžia kaip savitą socialinę sistemą, besiskiriančią nuo kitų tokiais struktūriniais bruožais kaip socialinių klasių struktūra, ekonomikos ir politinės sistemos tipas ir kita (Brzechczyn 2020; 5, 41–42). Šiuo požiūriu Brzechczyno istorinio regiono samprata yra nuosaikiai konstruktyvistinė. Ji artima vokiečių istorikų Stefano Troebsto ir Frithofo Benjamino Schenko siūlomai koncepcijai, kur istorinis regionas laikomas euristiniu lyginamosios analizės įrankiu, o jo savitumą atskleidžia tam tikras ilgalaikių struktūrų rinkinys (žr. Babinskas 2019; 37–38)⁴. Kita vertus, Brzechczyno užuomina į regiono „nuosavą istorinę tapatybę“ (Brzechczyn 2020; 41) artina ją prie kito vokiečių istoriko Michaelio G. Müllerio interpretacijos (Babinskas 2019; 91–92). Pažymėtina, kad Brzechczynas išskyrė dvi istorinių regionų analizės plotmes: kognityvinę ir pragmatinę. Pirmoji sietina su konstruktyvistine akademine istorinio regiono samprata, o antroji – su mentaliniais žemėlapiais ir geopolitinės galios projekcijomis. Kalbant apie Brzechczyno knygos temai aktualios Vidurio Europos apibrėžimą, čia autorių aiškiai labiau domina kognityvinis struktūrinis šio regiono aspektas, nes jis Vidurio Europos visuomenę įvardijo kaip *socialinės sistemos*, kurioje Vakarų ir Rytų Europos bruožai yra susipynę, sinonimą (Brzechczyn 2020; 5). Aišku, knygoje trumpai nusakomos ir Vidurio Europos sąvokos kaip mentalinio žemėlapio istorijos gairės.

Lenkų mokslininkas neišvengiamai palietė ir labai esencialistų mėgstamą istorinių regionų ribų klausimą. Tiesa, Brzechczynas nesiekia atrasti pagrįščiausio atsakymo Vidurio Europos atveju, o tik pateikia sampratų įvairovę, kurią jis suklasifikuoja į tris kategorijas: maksimalistinę, minimalistinę ir tarpinę (ten pat; 52). Maksimalistinė apima žemes, esančias tarp Vokietijos ir Italijos vakaruose bei Rusijos rytuose, nuo Šiaurės kyšulio (Norvegijoje) iki Matapano kyšulio (Graikijoje). Tarpinė samprata apima Suomiją, Rytų Baltijos ir Višegrado grupės šalis, buvusią didžiąją Jugoslaviją ir Rumuniją, Bulgariją, Albaniją. Pats Brzechczynas toliau savo knygoje laikosi minimalistinio Vidurio Europos apibrėžimo, t. y. Vidurio Europa apima tik istorines Lenkiją, Vengriją ir Bohemiją (arba dabartinės Višegrado grupės šalis), tačiau savo pasirinkimo aiškiai nepagrindžia. Galima daryti prielaidą, kad būtent pastarąsias visuomenes autorius laiko Vidurio Europos branduoliu ar etalonu, taip pat matu įvertinti kitų visuomenių priskyrimo Vidurio Europos regionui pagrįstumą, pavyzdžiui, ar Estija priklauso šiam regionui (ten pat; 5–6).

⁴ Šioje specialiai istorinių regionų tyrimų problematikai skirtoje studijoje – *Analitinės istorinės regionistikos paradigmos: metodinė-istoriografinė studija* – nuosekliai pristatomos ir analizuojamos istorinių regionų sampratos, pateikiama istorinių regionų tyrinėtojų episteminių nuostatų klasifikacija, pasitelkus trijų paradigmu modelį, modeliuojama regionistinės istoriografijos raida.

IV. Vidurio Europos ekonominė divergencija

Pasitelkęs NMIM teoriją lenkų istorijos teoretikas savo knygos 6–7 skyriuose pateikė idealizuotus grynosios politinės ir grynosios ekonominės visuomenės raidos modelius, taip pat būtent *feodalinės visuomenės* raidos modelį. Pastarasis, pasak Brzechczyno, iš esmės aproksimuoja Vakarų Europos ekonominę raidą XI–XV a. (Brzechczyn 2020; 217–219). Siekdamas išryškinti Vakarų ir Vidurio Europos ekonominės raidos skirtumus ankstyvaisiais naujaisiais amžiais bei konstatuodamas, kad feodalizmo ekonominio raidos modelio „konceptualinis aparatas yra pernelyg grubus“ ir todėl negali užčiuopti Vidurio Europos ekonominės raidos ypatybių (ten pat; 218), Brzechczynas pateikė dar du specifinius ekonominės raidos modelius: *kai yra darbo jėgos perteklius* ir *kai yra darbo jėgos trūkumas* (ten pat; 239–257). Pirmasis iš šių modelių esą atitinka Vakarų Europos raidą XIII a. antroje pusėje–XIV a. pirmoje pusėje, o antrasis – XIV a. antroje pusėje–XV a. pradžioje (po „Juodosios mirties“ arba buboninio maro pandemijos), taip pat Vidurio Europos raidą XII–XV a. (ten pat; 256). Skirtingai nei Vakarų Europos, Vidurio Europos šalių visuomenių tuo metu maro pandemija neapėmė, todėl jose gyventojų skaičius didėjo (ten pat; 270–271). Dėl to gyventojų tankumas abiejuose Europos regionuose gerokai supanašėjo ir abu atvejai atitiko ekonominį modelį, kai yra darbo jėgos trūkumas. Brzechczynas iškėlė klausimą, kodėl abiejų Europos regionų visuomenių feodalinės ekonomikos, veikiamos to paties darbo jėgos trūkumo veiksnio, ankstyvaisiais naujaisiais amžiais ėmė rutuliotis skirtingais būdais: Vakarų Europos ekonomika atitiko Brzechczyno apibūdintą specifinį modelį (kai yra darbo jėgos trūkumas), o Vidurio Europos – ne (ten pat; 86–87)?

Vidurio Europos ekonominės raidos transformacijai nuo XVI a. paaiškinti Brzechczynas ir pritaikė savo suformuluotą antraeilių veiksnių *kaskados efekto* koncepciją. Pasak lenkų istorijos teoretiko, XIII–XIV a., kol Vidurio Europos valstybės (Lenkija, Bohemija, Vengrija) buvo politiškai fragmentuotos, žemvaldžiai dėl darbo jėgos trūkumo buvo priversti daryti nuolaidas tiesioginiams gamintojams (kaip ir numato ekonominio raidos modelio, kai yra darbo jėgos trūkumas, scenarijus). XVI a., kai bajorija jau buvo išvirtinusi Vidurio Europos visuomenių politiniame gyvenime ir įgijusi pakankamai galios taikyti prievartos priemones, ji ėmė stiprinti tiesioginių gamintojų eksploataciją, o tai galiausiai privedė prie lažinės-palivarkinės ekonomikos įsivyravimo. *Kaskados efektą* sukėlę veiksniai, nulėmę Vidurio Europos ekonominės raidos kryptį, pasak Brzechczyno, buvo šie: mažas gyventojų tankumas (tiesiogiai susijęs ir su darbo jėgos trūkumu), miestų ir miestiečių silpnumas, bajorijos politinis dominavimas, grūdų paklausa Vakarų Europoje (ten pat; 284–287). Nors priežastiniai veiksniai, kuriuos išskyrė lenkų istorijos teoretikas, iš esmės tie patys, kuriuos prieš daugiau nei 50 metų išskyrė ir amerikiečių istorikas Jerome'as Blumas (ten pat; 79–82, 84), tačiau, pasitelkęs iš bendros istorinio proceso teorijos (NMIM) kylančius modelius ir *kaskados efekto* prieigą, Brzechczynas nustatė veiksnių tarpusavio hierarchiją (pirminis impulsas vis dėlto buvo mažas gyventojų tankumas) ir paaiškino jų tarpusavio sąveiką (pvz., miestų silpnumas leidžia politiniame gyvenime įsivyrauti bajorams, kita vertus, bajorų politinis dominavimas leidžia, esant darbo jėgos trūkumui, sukurti lažinę-palivarkinę ekonomiką, kur stipriai išnaudojami valstiečiai) (ten pat; 267–287).

V. Nemarksistinio istorinio materializmo kritika

Platus istorijos proceso teorijų ir istorijos tyrimų metodologijų (neapsiribojant Poznanės metodologinės mokyklos įdirbiu) bei nagrinėjamų ekonominės istorijos klausimų istoriografijos išmanymas leidžia Brzechczynui savo knygoje suręsti sklandų ir nuoseklų teorinį „statinį“, kuris palieka solidų ispūdį ir neabejotinai demonstruoja tokios priegigos euristinį potencialą. Vis dėlto NMIM – tai marksistinės istorijos proceso teorijos, o tiksliau, kokia ji buvo XX a. trečiajame ketvirtyje, kūdikis, iš kurio jis paveldėjo ir tam tikras ydas. Viena jų – tai europocentrinės raidos schemos recepcija, kai vadinamajam *vergoviniam gamybos būdui* suteikiamas visateisės visuotinės istorinės raidos pakopos statusas. Brzechczynas vidinės ekonominės transformacijos iš vergovinio gamybos būdo į feodalinį atveju iliustruoja savo bendro (bazinio), grynai ekonominės visuomenės raidos modelio veikimą. Šis modelis, pasak autoriaus, turi paaiškinti fundamentaliausias socioekonominių formacijų raidos tendencijas (ten pat; 213–214). Požiūris į vergovinį gamybos būdą kaip į universalią istorinės raidos pakopą yra gerokai sukritikuotas šiuolaikinėje marksistinėje istoriografijoje, kurioje jo visuotinumu labai abejojama (Banaji 2010; 351–353; 2012; 227–229; plg. Moseley & Wallerstein 1978; 266–268). Išplėtota ir gamybos sektoriuje plačiai naudojama vergovė laikoma specifiniu ir išimtinu atveju, galimu tik veikiant specifinėms aplinkybėms (nuolatiniai karai, intensyvūs prekybiniai mainai, išplėtota tolimoji prekyba) (Amin 1976; 20–21; 1980; 60). Todėl išimtinio vergovinio gamybos būdo dinamika vargu ar yra tinkamiausias pasirinkimas konkretinti fundamentaliausias socioekonominių formacijų raidos tendencijas. Būtina pažymėti, kad Brzechczynas ir pats padarė išlygą ir teigė, kad nuosekli vergovinio gamybos būdo transformacija į feodalizmą būdinga tik vienam iš trijų Europos kultūrinių-geografinių ratų (apimančių Italiją, pietų Prancūziją ir Ispaniją), t. y. ten, kur vergovinis gamybos būdas buvo vyraujantis (Brzechczyn 2020; 259).

Jeigu kalbėsime apie istorines Brzechczyno pateiktų teorinių modelių konkretizacijas (aprosimacijas), tai čia galima rasti ir daugiau ginčytinų momentų. Kai kuriuos iš jų norėtume aptarti kiek išsamiau. Pirmiausia, pratęsiant kontroversišką vergovinio gamybos būdo tematiką, kliūva jo transformacijos į feodalizmą mechanizmo interpretacija, kylanti iš NMIM. Tokios transformacijos požymiu Brzechczynas laiko vadinamąjį *kolonatą*⁵, kuris traktuojamas kaip baudžiavos prototipas. Galima sutikti, kad vergų sukilimai II–I a. pr. m. e. (Sicilijoje ir Spartako) atitinka darbo nusavinimo intensyvėjimo fazę pagal NMIM bendrąjį grynai ekonominės visuomenės raidos modelį ir laikytini ekonomine revoliucija. Tačiau tikrai ne dėl socialinių neramumų, kaip rašo Brzechczynas, vakarinėje vėlyvosios Romos imperijos dalyje išplito nauji gamybos priemonių nuosavybės santykiai kolonato pavidalu, kurie esą tapo feodalinį santykių prototipu. Chronologiškai nebent būtų galima daryti sąsajas su III–V a. bagaudų sukilimais Galijoje ir Ispanijoje. Ir tikrai ne dėl kolonato institucijos išplitimo įvyko ekonomikos natūralizacija (t. y. perėjimas prie natūrinio ūkio) ir miestų ekonomikos nuosmukis (ten pat; 213,

⁵ Kolonatas – senovės Romos stambųjų žemvaldžių ir kolonų gamybinių santykių forma, kai žemvaldžiai žemę skirstė mažais sklypais ir nuomojo vergams, bežemiams valstiečiams, padie-niams darbininkams, miesto plebėjams, barbarams.

217). Gerai žinoma, kad vergovinis gamybos būdas yra priklausomas nuo išorinių darbo jėgos šaltinių: II amžiuje, pasibaigus Romos imperijos teritorinei plėtrai, baigėsi ir pergalingi karai, o dėl to išseko ir pagrindinis vergų šaltinis (Anderson 1974; 28, 76; Moseley & Wallerstein 1978; 268). Maža to, dėl užmegztų prekybinių kontaktų su rytiniais Eurazijos pakraščiais (Kinija ir Indija) ir karo veiksmų Viduriniuosiuose Rytuose suintensyvėjo mikrobiologiniai mainai, sukėlė didelio masto pandemijas Romos imperijoje II ir III a. (McNeill 1976; 103–109; Morris 2010; 296–311). III amžiuje Romos imperija išgyveno kompleksinę krizę (barbarų puldinėjimai, valstiečių sukilimai, politinė suirutė ir kita), po kurios ji tik iš dalies atsigavo III a. pabaigoje, tačiau galios centras jau persikėlė į rytinį Viduržemį, kur vergovė buvo kur kas menkiausiai išplėtota (Anderson 1974; 82–87). Taigi kolonato išplitimas vėlyvučiu Romos imperijos (dominato) laikotarpiu buvo ekonomikos natūralizacijos pasekmė, o ne priežastis, tačiau tai vis tiek traktuotina kaip antikos (vergovinio gamybos būdo) savaiminės raidos akligatvis, o ne tiltas į feodalizmą (žr. Banaji 2010; 197; plg. Gudavičius 2002; 18–19). Nereikia pamiršti, kad vėlyvosios Romos imperijos gyventojus slėgė didelė valstybinių mokesčių našta (Banaji 2010; 197, 352–354), o feodalizmas kaip gamybos būdas klostėsi rudimentinės politinės struktūros erdvėje (barbarų karalystėse) ir antikos bei barbarų sintezės sąlygomis.

Kitas, ne mažiau krintantis į akis „pritempto“ priežastinio aiškinimo pavyzdys yra miestų ekonomikos atsigavimą Vakarų Europoje X–XI a. sandūroje grįsti pasitelkus vadinamosios ankstyvųjų viduramžių agrarinės revoliucijos technologinį proveržį. Pasak Brzechczyno, tokios inovacijos kaip sunkus plūgas, trilaukis žemės apdirbimo metodas ir arklio kaip darbinio gyvulio panaudojimas bei naujoviški pakinktai (tvirtinami prie pečių) pakėlė gamybinių jėgų lygį ir įgalino sukurti dvilypę ekonomiką (su miestų sektoriumi) (Brzechczyn 2020; 217). Neabejotina, kad minėtos inovacijos pakėlė gamybinių jėgų lygį, bet tai juk įvyko gerokai anksčiau ir sukūrė bazę feodalinį santykių susiklostymui Karolingų valstybėje VIII–IX a.: sunkus plūgas Frankų valstybėje įsitvirtino jau VII a., trilaukis jau tikrai buvo išplitęs valdant Karolingams, nauji pakinktai buvo žinomi Europoje dar prieš 800 m. (tiesa, platesnis arklio panaudojimas žemės ūkio reikmėms užsitęsė iki XI a.) (White 1962; 56, 69, 73). O tiesioginiu stimulu X–XI a. socialiniams pokyčiams Vakarų Europoje tapo sustabdyti ar bent gerokai apmašinti vikingų ir madjarų antpuoliai, bet labiausiai – ryškus demografinis augimas, kurį įgalino palankus klimatas, įsivyravęs nuo maždaug 900 m. (vadinamoji viduramžių klimato anomalija) (Brooke 2014; 348–353). Būtent demografinis augimas buvo Vakarų Europos urbanizacijos prielaida. Miestų plėtra be jo negalėjo vykti: 1000–1340 m. gyventojų skaičius Europoje beveik padvigubėjo – nuo 38,5 iki 73,5 milijono (Brooke 2014; 352; Moore 2000; 30).

Dar vienas momentas, į kurį norėčiau atkreipti dėmesį, yra kiek ginčytina Brzechczyno tezė, kad Vakarų Europai XIII a. antroje pusėje–XIV a. pirmoje pusėje būdingas gyventojų perteklius, kurį panaikino buboninio maro pandemija XIV a. viduryje (Brzechczyn 2020; 256). Ši tezė buvo gana populiarī istoriografijoje XX a. viduryje, o anglosaksiškoje istoriografijoje ją vis dar palaiko kai kurie ūkio istorikai ir XXI a. Vis dėlto tiek žemės ūkio derlingumo, tiek fizinės antropologijos (žmonių ūgio) tyrimai XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje rodo, kad žmonės iki XIV a. nepatyrė mitybinio streso. Todėl teigiama, kad XIV a. demografinė krizė buvo nulemta

išorinių veiksnių (minėta pandemija, klimato pablogėjimas – vadinamasis mažasis ledynmetis), o ne gyventojų pertekliaus (Brooke 2014; 365–370).

Iš nurodytų pastabų ryškėja tendencija, kad kai kuriais atvejais istorinės teorinių modelių konkretizacijos yra pernelyg schemiškos ir dažniausiai Brzechczyno knygoje ignoruojami gamtiniai ir demografiniai veiksniai, ypač klimato pokyčiai. Tiesa, reikėtų priminti, kad NMIM šalininkai apskritai neignoravo ekologinių veiksnių. Ši pozicija atsispindi knygos pirmame priede, kuriame Brzechczynas aptarė ekologinių sąlygų veiksmo poveikį socioekonomicinei visuomenių raidai išskirdamas dvi būkles: ekologinio balanso ir disbalanso. Vis dėlto akcentuojamas visų pirma socioekonominių praktikų poveikis ekologiškai būklei, o ekologinio disbalanso atveju ir atgalinis poveikis, t. y. gamtinė aplinka suvokiama tik kaip pasyvus fonas, veikiamas žmonių ūkinės veiklos (Brzechczyn 2020; 337–338).

Galima konstatuoti, kad Zenono Norkaus (Norkus 2012) anksčiau išsakyta Brzechczyno redaguotos knygos (Brzechczyn 2009) kritinė įžvalga lieka galioti: mokslo idealizacijos teorija gerai pritaikoma gamtos mokslams, kur vyraujančios teorijos (paradigmos) kinta lėtai; tačiau kur kas problemiščiau ją pritaikyti socialiniams ir humanitariniams mokslams (nepaisant net ją papildančios *kaskados efekto* koncepcijos). Poznanės mokyklos pradininkai turėjo tą pranašumą, kad Šaltojo karo metu komunistų valdomoje Lenkijoje privaloma teorija ir metodologija buvo marksizmas, todėl Karlo Marxo *Kapitalas* teikė gatavus esminius priešastinius veiksnius (struktūras). Pasibaigus Šaltajam karui pokomunistinėse šalyse baigėsi vienos vyraujančios paradigmos era socialiniuose ir humanitariniuose moksluose, todėl marksistinės kilmės bendrųjų istorinio proceso teorijų pagrindumas nebėra savaime suprantamas ir reikalauja pagrindimo (Norkus 2012; 304). Nekvestionuojant Brzechczyno knygoje išsakytos bendrosios istorijos proceso teorijos būtinybės apskritai ir nepaisant šios recenzijos autoriaus simpatijų marksistinėms istorijos proceso teorijoms, atrodo, kad NMIM reikalauja visapusiškesnio teorinio permąstymo ir papildymo, neapsiribojant metodologine *kaskados efekto* koncepcijos inovacija. Anglų kalba publikuota Brzechczyno knyga suteikia puikią progą atnaujinti diskusiją tiek dėl gamybos būdų kaitos ir jų priešastinių aiškinimo modelių, tiek dėl gamtinių ir demografinių veiksnių permąstymo ir integravimo į priešastinius aiškinimus. Pastaruoju atveju atspirties taškais galėtų tapti Johno Brooke'o (Brooke 2014), Iano Morriso (Morris 2010) ir Jaredo Diamondo (Diamond 2018) knygose išdėstytos koncepcijos.

VI. „Ikifeodalinis“ Vidurio Europos raidos modelis?

Nors pagrindinė problema, kurią savo knygoje nagrinėja Brzechczynas, yra Vidurio Europos ekonominė divergencija ankstyvaisiais naujaisiais amžiais, jis kaip pagrindinio gvildenamo klausimo priešistorę analizavo ir dar vieną ne mažiau Lietuvos skaitytojams aktualų klausimą. Tai – ankstyvųjų Vidurio Europos politijų socioekonominė struktūra XI–XII a., kas glaudžiai siejasi su LDK socioekonominė istorija. Savo knygos 9 skyriaus pirmame skirsnyje lenkų istorijos teoretikas referavo vadinamosios *Ius Ducale* sistemos koncepciją. Pasak Brzechczyno, Vidurio Europos visuomenėse (Lenkija, Bohemija, Vengrija) feodalizmas esą susiklostė sponta-

niškai tiesiogiai iš ikiklasinių giminystės ir gentinių santykių. Šis regionas nepatyrė tiesioginio Romos imperijos poveikio, todėl priskirtinas trečiam kultūriniam-geografiniam Europos ratui (feodalizmas be barbarų ir antikos sintezės) (Brzechczyn 2020; 259). Remdamasis Lenkijos atvejo istoriografija, daugiausia Karoliu Modzelewskiu ir Henriku Łowmiańskiu, Brzechczynas tvirtino, kad visuomenėje, gyvenančioje pagal „kunigaikščio teisę“ (lot. *Ius Ducale*), individuali valdančiojo elito nuosavybė yra nedidelė ir nereikšminga. Kur kas daugiau pajamų jo nariai gaudavo iš savo pareigų valdovo administracijoje, kuri buvo trijų lygmenų: centrinė, provincijos ir pilies. Iš paprastų gyventojų išsiskiria geriau ginkluotas sluoksnis (lot. *milites*, lenk. *włodycy*), kurie valdo didesnius žemės sklypus nei paprasti valstiečiai. Šio sluoksnio nariai yra atleidžiami nuo pagrindinių mokesčių ir prievolių, bet turi būti pasirengę eiti karinę tarnybą kunigaikščiui. Valstiečiai yra dviejų kategorijų: 1) valstiečiai tėvonys (lenk. *dziedice*), paveldimai dirbę savo žemę ir mokėję mokesčius bei vykdę prievoles kunigaikščiui; 2) tarnybiniai žmonės, atleisti nuo bendrųjų mokesčių ir prievolių kunigaikščiui, bet paveldimai atlikdavę specializuotas prievoles (be to, buvo apribota jų judėjimo laisvė). *Ius Ducale* grįsta sistema buvo orientuota ne į pajamų didinimą, bet į valstybės poreikių tenkinimą. Kunigaikštis disponavo visa nedirbama valstybės žeme, tarnybiniais žmonėmis ir karo grobiu. Tokia sistema buvo gyvybinga kol XII a. valstybė fragmentavosi (turima omenyje Lenkija). Tada efektyvesniu pajamų ir galios šaltiniu tapo individualios žemės valdos, žemvaldžiai buvo ne tik jų savininkai, bet ilgainiui įgijo ir fiskalinį, teisminį bei administracinį imunitetą (ten pat; 260–265). Tiesa, Brzechczynas pripažįsta, kad *Ius Ducale* sistemos vyravimas Vengrijoje, Bohemijoje ir Lenkijoje tebėra diskusijų objektas istoriografijoje (ten pat; 263).

Brzechczynas taip pat pristato Modzelewskio ir Łowmiańskio bandymus interpretuoti *Ius Ducale* sistemos prigimtį marksistinių gamybos būdų požiūriu. Pasak Łowmiańskio, galima išskirti dvi ikikapitalistines socialinės organizacijos formas: azijinę ir feodalinę, nes vergovinė yra išimtis, o ne taisyklė. Labiausiai išplitusi yra azijinė. Tiesa, feodalinė sistema esą įgyja dvi formas: centralizuotą ir decentralizuotą. Apskritai feodalizmui būdinga baudžiava paremta valstiečių priklausomybė nuo feodalų, kurie turi tiek viešą, tiek privačią valdžią (angl. *authority*), klasės. Pasak Łowmiańskio, centralizuotas feodalizmas yra būdingas teritorijoms už buvusios Romos imperijos ribų, vadinasi, ir Vidurio Europai XI–XII a. Vėliau čia feodalizmas irgi decentralizavosi (ten pat; 264). Modzelewskis taip pat panašiai interpretuoja *Ius Ducale* sistemą, lygindamas ją su azijiniu gamybos būdu (AGB) ir Vakarų Europos feodalizmu (VEF). Nuo VEF ši sistema skyrėsi tuo, kad valdančioji klasė sutapo su monarchijos valdymo aparatu („valstybės hierarchija“), nebuvo jokios asmeninės priklausomybės ar susaistymo su žeme. Taip pat didžioji dalis žemdirbių turėjo teisę į žemę kaip iš gentinės visuomenės paveldėtą atributą. Kita vertus, skirtingai nei AGB atveju, valstybė nesikišo į žemės ūkio darbų organizavimą, o ekonominis subjektas buvo ne bendruomenė, bet individualus valstiečio šeimos ūkis. Pastarasis siejo *Ius Ducale* sistemą su VEF (ten pat; 265–266).

Ius Ducale sistemos koncepcijos, nepaisant jos implikuojamo modelio artimumo ankstyvajai LDK, lietuvių istorikai niekada netaikė senosios Lietuvos istorijos tyrimams ir tai išlieka lietuvių istoriografijos spraga. Todėl knyga gali būti labai pravarti lietuvių istorikams ir šia prasme.

* * *

Brzechcyno knyga apčiuopiamai praturtino tiek antrosios baudžiavos istoriografiją, tiek teorinę istoriją. Pirmiausia, galima pasidžiaugti gretimoje šalyje išlikusia gyvybinga teorinės istorijos tradicija. Lenkų istorijos teoretikas plačiam tarptautiniam skaitytojų ratui pateikė Poznanės metodologinės mokyklos pasiekimų istorijos proceso teorijos srityje santrauką ir kartu pademonstravo jos potencialą konkrečiai istoriografijos problemai (antrosios baudžiavos Vidurio Europoje įsigalėjimo priežastinis aiškinimas) spręsti.

Nors abejotini kai kurių istorinių konkretizacijų aspektai atskleidžia NMIM ir mokslo idealizacijos teorijos ribotumus nagrinėjant istorijos problemas, tačiau tai nepaneigia šių teorijų potencialo: jos gali būti sėkmingai plėtojamos ir taikomos istorijos proceso teorinėms problemoms spręsti ir konkrečių procesų priežastims aiškinti. Mokslo idealizacijos teorija, praturtinta *kaskados efekto* koncepcija, leidžia tokiam aiškinimui suteikti griežtesnę hierarchizuotą struktūrą, o to Brzechcyno pirtakai, iškilūs istorikai, antrosios baudžiavos susiklostymo problemos tyrinėtojai, padaryti nepajėgė. Platūs pagrindinės knygoje nagrinėjamos problemos istoriografiniai, teoriniai ir metodologiniai kontekstai neabejotinai gali būti labai naudingi LDK ūkio ir agrarinės istorijos tyrinėtojams, nebijantiems kelti platesnius teorinius klausimus ir ieškoti atsakymų naujais metodais, kai kada peržengiančiais XIX a. istorizmo kanonus.

Literatūra

- Amin, Samir. 1976. *Unequal Development. An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. Hassocks, Sussex: The Harvester Press.
- Amin, Samir. 1980. *Class and Nation. Historically and in the Current Crisis*. London: Heinemann Educational Books Ltd.
- Anderson, Perry. 1974. *Passages from Antiquity to Feudalism*. London: NLB.
- Babinskas, Nerijus. 2019. *Analininės istorinės regionistikos paradigmos: metodinė-istoriografinė studija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Banaji, Jairus. 2010. *Theory as History: Essays on Modes of Production and Exploitation*. Chicago, ILL: Haymarket Books.
- Banaji, Jairus. 2012. „Mode of Production“ in Ben Fine, Alfredo Saad-Filho and Marco Boffo (eds.) *The Elgar Companion to Marxist Economics*. Northampton, MA: Edward Elgar: 227–232.
- Brooke, John L. 2014. *Climate Change and the Course of Global History. A Rough Journey*. New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139050814>
- Brzechczyn, Krzysztof. 1998. *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne*. Poznań: Humaniora.
- Brzechczyn, Krzysztof (ed.). 2009. *Idealization XIII: Modeling in History*. Amsterdam/New York: Rodopi. <https://doi.org/10.1163/9789042028326>
- Brzechczyn, Krzysztof (ed.). 2018. *Towards a Revival of Analytical Philosophy of History. Around Paul A. Roth's Vision of Historical Sciences*. Boston, MA: Brill Rodopi. <https://doi.org/10.1163/9789004356900>
- Brzechczyn, Krzysztof. 2020. *The Historical Distinctiveness of Central Europe. A Study in the Philosophy of History*. Berlin: Peter Lang GmbH. <https://doi.org/10.3726/b17029>
- Diamond, Jared M. 2018. *Ginklai, mikrobai ir plienas: visuomenių likimas*. Vilnius: Kitos knygos.
- Gudavičius, Edvardas. 2002. *Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos* (sud. Alfredas Bumblauskas ir Rimvydas Petrauskas). Vilnius: Aidai.
- McNeill, William H. 1976. *Plagues and Peoples*. New York: Anchor Books.

- Moore, Robert I. 2000. *The First European Revolution, c. 970–1215*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Morris, Ian. 2010. *Why the West rules – for now? The Patterns of History, and What They Reveal About the Future*. London: Profile Books.
- Moseley, K. P.; Wallerstein, Immanuel. 1978. „Precapitalist Social Structures“, *Annual Review of Sociology* 4 (1): 259–290. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.04.080178.001355>
- Norkus, Zenonas. 2012. „Modeling in Historical Research Practice and Methodology: Contributions from Poland“, *History and Theory* 51 (2): 292–304. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2012.00627.x>
- White, Lynn Jr. 1962. *Medieval Technology and Social Change*. Oxford: Oxford University Press.